

OKV

jaargang 2005
nummer 1

drieënveertigste jaargang
februari/maart/april
driemaandelijks tijdschrift
onder de auspiciën van de
Vlaamse provincies
Afgiftekantoor: Gent
Erkenningsnummer P3A8116

6.20 EUR

Scherpenheuvel

Wees gegroet Maria

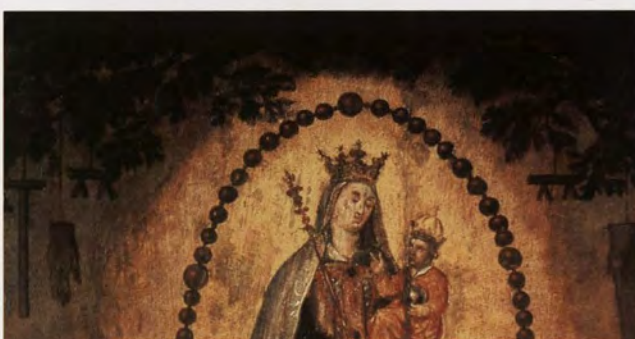
Inhoudsopgave

Scherpenheuvel

Wees gegroet Maria

- 3 Inleiding
- 5 Het **Jeruzalem** van de Lage Landen
 - 5 Het begon met een beeld aan een eik
 - 8 Vorstelijk heiligdom van Albrecht en Isabella
 - 11 Bolwerk van de strijdende Kerk
 - 12 Mariële devotie en symboliek
 - 20 Tabernakel van het Nieuwe Verbond
 - 22 Liefde gaf u duizend namen
- 23 *De eik van Scherpenheuvel*
- 24 Impressies van een Ziekenzorgbedevaart
- 28 *De duivel op de vlucht*
- 29 **Theodor van Loon** en de **Mariacyclus** voor Scherpenheuvel
- 35 *Ex-voto's*
- 36 Kaarskensprocessie anno 2004
- 38 *Wees gegroet Maria*
- 39 De **tocht** naar Scherpenheuvel

Kostprijs van een abonnement

Een abonnement biedt 4 themanummers en 4x OKV-TENTO, met Museumkaart. U kunt zich abonneren door storting van 25 Euro (zonder opbergband) of 36 Euro (met opbergband) op rek.nr. 448-0007361-87 van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Antwerpen. Vanuit Nederland: 28 Euro (zonder opbergband) of 42 Euro (met opbergband) uitsluitend op gironummer 135.20 van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Antwerpen. Een abonnement kan elk moment ingaan.

Vormgeving

Rob Buytaert
Annie Vandezande

Coördinatie en eindredactie

Mark Vanvaeck

Productie

Peter Wouters

Abonnementendienst

Gerrie Coomans
03/224.15.30

Druk

Drukkerij Die Keure, Brugge

Pre-press

Grafisch Buro Geert Lefevre

Publiciteit:

03 231 28 00 (B-promotion)

Verantwoordelijke uitgever:

P. Wouters Huis 'den Rhyt'
Hofstraat 15 2000 Antwerpen

Copyright OKV

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorgaande toestemming van de uitgever.

ISSN 1373-4873
2005/7892/2

Inleiding

Scherpenheuvel kan bogen op vier eeuwen nationale Mariaverering. Over het precieze beginpunt lopen de meningen uiteen. 1603 is een optie omdat dan de verhalen over wonderbaarlijke gebeurtenissen op de Scherpenheuvel een landelijke weerklank krijgen. Het is ook in dat jaar dat de aartshertogen Albrecht en Isabella het oord in bescherming nemen en er hun eerste pelgrimstocht naar ondernemen. De voorkeur kan gaan naar 1607, wanneer de aartshertogen bekendmaken dat ze een volwaardig bedevaartsoord willen uitbouwen op de Scherpenheuvel. 1609 komt eveneens in aanmerking omdat dan de eerste steenlegging van de nieuwe bedevaartkerk plaatsvindt.

In de loop van die vierhonderd jaar is er veel over Scherpenheuvel en de bedevaart naar het Mariaschrijn geschreven. De oudste traktaten zijn apologetisch en brengen het relaas van de vele mirakelen die aan de tussenkomst van de Madonna van de Eik worden toegeschreven. Ze weerleggen de protestantse kritiek op het mirakelgeloof en de bedevaartpraktijk. In de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw verschijnen werken die de historische oorsprong van Scherpenheuvel schetsen of een overzicht geven van de kunstwerken en waardevolle votiefgaven die pelgrims aan de basiliek geschonken hebben.

Na een wat stille postconciulaire periode is de belangstelling voor Scherpenheuvel de laatste jaren sterk opgeleefd. De kunstgeschiedenis heeft de herwaardering ingezet. Als koepelkerk is de bedevaartkerk van Scherpenheuvel zonder voorgaande in de Habsburgse Nederlanden. Als totaal kunstwerk dat grotendeels intact bewaard gebleven is, kunnen er maar weinig sites uit de zeventiende eeuw mee wedijveren. Recent zijn er ook vernieuwende interpretaties van het iconografisch programma geformuleerd, heeft het historisch bronnenonderzoek nieuwe gegevens opgeleverd en bracht een doordachte lezing van de devotieliteratuur fundamentele elementen aan het licht. Samen tekenen ze een beeld dat Scherpenheuvel zijn verdiende plaats geeft in de grote religieuze, politieke en culturele bewegingen van het zeventiende-eeuwse Europa.

Dit rijke beeld van het Jeruzalem van de Lage Landen vormt het eerste deel van deze aflevering. Daarna volgt een bijdrage over de kunstenaar die in de altaarstukken van de basiliek het leven van Onze-Lieve-Vrouw in beeld bracht: Theodor van Loon, een schilder die meer aandacht verdient. Een laatste hoofdstuk focust op de hedendaagse volksdevotie en wandelt door de geschiedenis van de processies.

De pelgrims hebben het einde van de tocht bereikt. Belgische Boerenbond en Boerenjeugdbond uit Oost-Brabant en de Antwerpse Kempen op bedevaart naar Scherpenheuvel, 1957
KADOC – K.U.Leuven

Met vlag en wimpel treden bedevaarders het Nieuwe Jeruzalem binnen. Ingekleurde postkaart, Luc Van Hoek 1943.
KADOC – K.U.Leuven

XXII
XIII
XIV
XV
XVI
XVII
XVIII
XIX
XX
XXI

BEATAM
MF DICENT OMNES
GENERATIONES

WEESEGROET
MARIA

Het Jeruzalem van de Lage Landen

Het begon met een beeld aan een eik

Vanaf het midden van de zestiende eeuw pelgrimeren de inwoners van Zichem naar de Scherpenheuvel, drie kilometer buiten de stad. Bovenop de berg staat een oude eik waaraan een Mariabeeld hangt dat vooral wordt aanbeden om genezing van koorts af te smeken. In die periode maakt Zichem deel uit van de baronie Diest, een leen dat eigendom is van Willem de Zwijger, prins van Oranje en leider van de Opstand. Dat komt het stadje duur te staan. Farnese neemt Zichem in 1578 in en laat het over aan de plunderzucht van zijn soldaten. De Staatsen heroveren Zichem in 1580 maar moeten het drie jaar later weer prijsgeven. Hun kortstondig bewind is fanatiek. Alle uitingen van katholicisme worden onderdrukt en ook het beeldje in de eik moet eraan geloven. Het herstel van het Habsburgse gezag in 1583 doet de rust niet weerkeren. Rondtrekkende legers maken de streek nog lang onveilig. Het duurt tot 1587 vooraleer een nieuwe Madonna in de eik geplaatst wordt.

Het beeld wordt het voorwerp van een snel aanzwellende devotie. Het Spaanse leger speelt hierbij een belangrijke rol. Soldaten uit de garnizoenen van Zichem en Diest, gewond en besmet met allerhande ziekten, volgen het voorbeeld van de lokale bevolking en trekken op bedevaart naar de Scherpenheuvel. Weldra doen verhalen over wonderbaarlijke genezingen de ronde. De roem van Scherpenheuvel verspreidt zich vroeg in Lotharingen en de Franche-Comté, twee gewesten langs de route die het leger van en naar Spanje volgt. Al in 1607 wordt in Noord-Spanje een altaar ter ere van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel opgericht.

Op initiatief van de Zichemse pastoor van Thienwinckel trekt men in 1602 een klein houten kapelletje op als onderkomen voor het Madonnabeeld. Al snel blijkt dat te klein. Het aantal bedevaarders blijft toenemen. Op het feest van Maria-Geboorte in 1603 zouden twintigduizend pelgrims op de heuvel samendrommen. De tijden zijn er ook naar. De pest waart door het land. Om het einde van de epidemie af te smeken, offert het Brusselse stadsbestuur een verguld zilveren kroontje aan het genadebeeld, de Antwerpenaren bieden twee zilveren kandelaars aan. Hun gift prijkt nog altijd op het hoogaltaar.

De basiliek van Scherpenheuvel: een koepelkerk zonder voorgaande in de Nederlanden.

De Madonna van Scherpenheuvel, zestiende eeuw. In 1587 hangen de inwoners van Zichem dit beeld op in de eikenboom. Het voetstuk dateert uit een latere periode.

Basiliek Scherpenheuvel

Nog in 1603 maken de aartshertogen Albrecht en Isabella voor het eerst hun opwachting in Scherpenheuvel. Ze wonen er de mis bij en bieden geschenken aan, onder meer een kleedje voor het Madonnabeeld waarvan men vertelt dat Isabella het voor een deel zelf heeft geborduurd.

Vanaf 1603 raakt de groeiende schare bedevaarders niet uitverteld over wat ze op de Scherpenheuvel hebben gezien en gehoord. Blinden kunnen weer zien, kreupelen en lammen lopen. De Madonna zou bloed hebben geweend. De pelgrimsnijverheid heeft het oord ontdekt. De eerste prentjes en vaantjes duiken op. De kerkelijke overheid moet zich uitspreken over deze nieuwe devotie. De aartsbisschop van Mechelen gelast Joannes Miraeus, bisschop van Antwerpen, met een onderzoek. Die gaat ter plaatse een kijkje nemen en neemt meteen een besluit. De eik is aangetast door souvenirjagers en brengt de pelgrims in gevaar. Hij moet weg. De bedoeling is duidelijk. De kerkelijke hiërarchie zit verveeld met het bijgelovige gedoe rond de eik. In haar ogen is het alleen maar koren op de molen voor aanvallen vanuit het protestantse kamp. Door boom en beeld te scheiden, wil ze de verering op de Heilige Maagd toespitsen. De eik wordt in drie stukken gehakt. Het mooiste is voor de aartshertogen, de twee overige blijven onder de hoede van de pastoor van Zichem.

Rest het onderzoek naar de mirakelverhalen. Dat wordt toevertrouwd aan Filips Numan, stadsgriffier van Brussel die enige devotionele geschriften op zijn naam heeft. In 1604 kan de aartsbisschop zijn onvoorwaardelijk gunstig verslag goedkeuren. Datzelfde jaar publiceert Numan zijn bevindingen in *Historie vande miracale die onlancx in grooten getale ghebeurt zyn door de intercessie ende voorbidden van die Heylighen Maget Maria op een plaetse genoemt Scherpenheuvel bij die stadt Sichem in Brabant*. Er verschijnen meteen ook een Franse en een Spaanse vertaling. Niemand minder dan Justus Lipsius zorgt voor de Latijnse lofzang van de Madonna van Scherpenheuvel. Zijn *Diva Sichemiensis sive Aspricollis* komt in 1605 bij Jan I Moretus van de pers. Het valt op hoe sterk Albrecht en Isabella bij dit alles betrokken zijn. De Spaanse editie van Numans boek en dat van Lipsius zijn opgedragen aan de infante. Het is evenmin toeval dat hofdrukkeraars de uitgave van de werken van Numan voor hun rekening nemen. Niet alleen de faam van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel is aan de orde. Ook de reputatie van de aartshertogen is in het geding.

Het succes van de publicaties is groot. In 1606 is de Nederlandse versie aan de derde uitgave toe, de Spaanse aan de tweede en er komt een Engelse vertaling. In 1613-14 verzorgt Numan een eerste aanvulling mirakelen, in 1617 verschijnen nog twee toevoegingen.

Al deze boeken verspreiden de roem van het Mariaoord. Ondertussen ondergaat de Scherpenheuvel een transformatie. In de loop van 1603 verandert het decor snel. Naast de plek waar de eik heeft gestaan, bouwt men een stenen kapel. De kleine houten kapel wordt afgebroken. Aan het begin van het volgende jaar draagt de eerste kapelaan van het heiligdom het beeld van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel in een processie naar het voltooide bouwwerk.

IVSTI LIPSI
DIVA VIRGO
ASPRICOLLIS:
NOVA ejus BENEFICIA & ADMIRANDA,

In ordinem selecta.

LOVANI,
Apud Henr. Hastenium, & Petr. Zangrium.
CL. lxx. xxiii.

De Latijnse lofzang van de Madonna van Scherpenheuvel. Voorpagina van *Diva Virgo Aspricollis* van Justus Lipsius, heruitgave, Leuven, Hastenius en Zangrius, 1623.

*Ruusbroecgenootschap,
Antwerpen*

HISTORIE
vande
MIRAKELN
DIE ONLANCX IN
grooten ghetale ghebeurt sijn / door
die intercessie ende dooz bidden
van die **V. Maget MARIA.**

Op een plaetse genoemt Scherpen heuvel
by die Stadt van Sichen in Brabant.

By een vergadert ende beschreuen door Meester
PHILIPS NYMAN, Greffier der Stadt
van Bruesel, vvt laste des Eerueerdichste
Heere Aerst bisschop van Mechelen.

Derde Editie.

Vermeerdert van verscheiden schoone Mirakelen naar
den voorgaenden druck ghebeurt.

TOT BRVESSEL,

By Augetere Velpius / In den gulden Arcen
by l'Host / int Jaer 1606.

Succesvolle boeken ver-
spreiden de roem van het
Mariaoord. Filips Numan,
Historie van de mirakelen,
derde druk, Brussel,
Velpius, 1606.

Ruusbroecgenootschap,
Antwerpen

*Onze-Lieve-Vrouw van
Scherpenheuvel*, schilderij
met het interieur van de
stenen kapel, na 1610.

Basiliek Scherpenheuvel

S. Maria ad Collem acutum prope Sichen .1604

Kopergravure uit Filips
Numan, *Historie van de
mirakelen*, Brussel, Velpius,
1604. Op de achtergrond:
de oude en de nieuwe
kapel.

Basiliek Scherpenheuvel

Scherpenheuvel: het project van Albrecht en Isabella.
Ingekleurde postkaart, verstuurd in 1930.

KADOC - K.U. Leuven

Vorstelijk heiligdom van Albrecht en Isabella

Belangrijk voor de verdere geschiedenis van Scherpenheuvel is de komst van Albrecht en Isabella naar onze gewesten. Op 6 mei 1598 tekent Filips II de Akte van Afstand en schenkt de Nederlanden aan zijn oudste dochter, de infante Isabella. De Akte bepaalt dat ze zal huwen met haar neef, aartshertog Albrecht van Oostenrijk, dat ze trouw moeten blijven aan het katholicisme en dat ze moeten streven naar de hereniging van de Nederlanden.

Van meet af aan zoeken Albrecht en Isabella naar een vergelijk met de opstandelingen, maar in de zomer van 1600 onderneemt het Staatse leger een krijgstoct in Vlaanderen. In dit conflict speelt het beleg van Oostende een cruciale rol. Belegeraars en belegerden pompen astronomische bedragen in de onderneming. De Republiek wil de impasse doorbreken. Graaf Maurits van Nassau begint aan de belegering van 's-Hertogenbosch. Den Haag heeft er het volste vertrouwen in. Ofwel verlaat het Spaanse leger zijn stellingen rond Oostende en snelt het Den Bosch ter hulp. Ofwel blijft het ter plaats en valt de Brabantse vesting in handen van de Staten. De aartshertogen vrezen het ergste. De bevelhebber van Den Bosch heeft nauwelijks manschappen en munitie om aan een beleg het hoofd te bieden. Ondanks alles kan men de stad houden zonder de wurggreep om Oostende te lossen. De aartshertogen zien in die onverhoopte uitkomst de hand van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel. Ze schrijven hun succes toe aan de financiële steun die ze eerder in 1603 aan het bedevaartsoord hebben gegeven voor de bouw van de stenen kapel. Later dat jaar brengen Albrecht en Isabella een eerste bezoek aan Scherpenheuvel.

Wanneer Neuman begin 1604 zijn onderzoeksverslag inlevert, bevat het ook de aan de Maagd van Scherpenheuvel toegeschreven redding van 's-Hertogenbosch. Enkele maanden later wordt Oostende na een beleg van drie jaar ingenomen door de zuidelijke troepen. Dit is het beslissende keerpunt in de oorlog met het Noorden. Ook die overwinning wordt toegeschreven aan de Madonna van Scherpenheuvel. Uiteraard krijgt de cultus een enorme stimulans door dat krachtige, door 's lands heersers afgesmeekte ingrijpen van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel in het lot van de Nederlanden.

De aartshertogen blijven nadenken over Scherpenheuvel en willen de sacrale plaats veranderen in een nationaal heiligdom. Daarvoor is een grote kerk nodig. In 1607, het jaar waarin de Habsburgers en de Verenigde Provinciën een wapenstilstand sluiten, starten de voorbereidingen en in 1609 leggen de aartshertogen de eerste steen. Het kost twintig jaar voordat de zevenhoekige constructie met de hoge koepel voltooid is. In juni 1627 komt Isabella naar Scherpenheuvel om de wijding bij te wonen. Op dat moment is het oratorium, de residentie van de priestergemeenschap met dezelfde naam, al deels verzezen aan de achterzijde van de kerk. Het kloosterachtige gebouw zal twee vleugels krijgen: een voor de oratorianen, de andere voor belangrijke gasten.

**De aartshertogen Albrecht
en Isabella door Frans II
Pourbus, 1599.**

*Patrimonia Nacional, Monasterio
de las Descalzas Reales, Madrid*

Bedevaart tot Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel

Bedevaartvaantje, ca. 1900, tweezijdig bedrukt, zinkografie, papier. Aan de ene zijde (onder) de eik en het beeld waarmee alles begon. Aan de ommezijde (boven) de houten en de stenen kapel en de bedevaartkerk.
KADOC – K.U.Leuven

Pèlerinage à Notre-Dame de Montalgu

In de tussentijd is ten westen van de kerk een stad ontstaan die de naam draagt van de heuvel en diens Madonna. Scherpenheuvel is geen nederzetting die in het wilde weg is gegroeid als gevolg van de bedevaarten. Het is een geplande stad, ontsproten aan de verbeelding van aarts Hertog Albrecht. Al tijdens zijn eerste bezoek na de redding van 's-Hertogenbosch in 1603 vatte hij het plan op de heuvel te transformeren tot een *Hortus conclusus* voor de daar residerende Maagd. Deze Besloten Tuin zal de vorm aannemen van een bastion dat het katholieke verzet tegen de nabije calvinistische greep symboliseert.

Binnen de muren van dit bolwerk ontstaat een stad die is toegewijd aan de Maagd Maria. In de zomer van 1605 krijgt de stad-in-wording voorlopige verdedigingswerken. De werken vallen samen met een periode van vreugde en gespannen verwachting aan het aartshertogelijke hof. Het raakt bekend dat de infante Isabella eindelijk, na zes jaar huwelijks, een kind verwacht. Men kan alleen maar gissen naar de emoties waarmee het vorstenpaar dat nieuws heeft begroet. Zeker is dat het regime nu op een snelle ontwarring van alle politieke vraagstukken rekent. De verwachtingen worden echter

teleurgesteld. Het kind blijkt niet levensvatbaar. Deze teleurstelling doet echter niets af aan de ijver waarmee Albrecht en Isabella de uitbouw van Scherpenheuvel blijven bevorderen.

In november 1605 schenkt Albrecht de nieuwe nederzetting dezelfde voorrechten, vrijheden en vrijstellingen die hij de heroverde stad Oostende een jaar eerder heeft gegeven. Zichem is niet blij met de stichting van een stad in haar nabijheid, maar moet zich bij de situatie neerleggen.

De definitieve fortificaties van Scherpenheuvel zijn klaar wanneer ook de kerk haar voltooiing nadert. Zoals de kerk zijn zij zevenhoekig, verwijzend naar de Zeven Weeën van de Moeder Gods. Aan de westzijde van de kerk is een regelmatig stratenplan uitgemeten tussen het kerkhof en de fortificaties dat het heptagonale patroon van kerk en omwalling volgt. De ruimte die aan de oostzijde van de kerk overblijft, is gereserveerd voor het oratorium met haar boomgaarden en bouwland. Omdat het stadsleven helemaal gericht is op de cultus van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel mogen alleen mensen met een onbesproken reputatie zich in de stad vestigen.

Bolwerk van de strijdende Kerk

Scherpenheuvel ontstaat in een context van heftige polemieken tussen katholieken en protestanten over het belang van Onze-Lieve-Vrouw. Naast de controverser over het aandeel van de Maagd Maria in de verlossing van de mensheid, woedt het debat over haar invloed op het alledaagse bestaan. De katholieke leer beschouwt Onze-Lieve-Vrouw als de bevoorrechte middelares tussen de gewone gelovige en haar zoon Jezus Christus. Op haar voorspraak worden grote en kleine gunsten verleend, door haar tussenkomst krijgt de geschiedenis een ander verloop. De protestanten veroordelen dat alles als paapse dwalingen. De cultus van de heiligen en de verering van relikwieën en afbeeldingen stellen ze gelijk aan afgodendienst. Tijdens de Beeldenstorm voegen de protestanten de daad bij het woord.

De Contrareformatie repliceert. Een stortvloed van publicaties moet de wonderde invloed van de heiligen aantonen. De mirakelenboeken van Scherpenheuvel passen in dat tegenoffensief. Ook alle visuele middelen van de tijd worden ingezet: van de betrekkelijk goedkope gravure, over het duurdere schilderij of beeldhouwwerk tot het grootse totaalkunstwerk. Het is het krachtigste kanaal. Meer dan het geschreven woord onderbouwt het beeld het mirakelgeloof van de gewone man. Veruit de meeste aandacht gaat naar Onze-Lieve-Vrouw. Maar het is niet de meevoelende Moedermaagd van de late Middeleeuwen of de zeemzoeterige Lievevrouw van de negentiende eeuw die wordt uitgetekend. De Heilige Maagd blijkt nu even combatief als de Contrareformatie.

Een voorbeeld hiervan is het *Salve Regina*, het meest populaire antifoon ter ere van Onze-Lieve-Vrouw. De tekst dateert waarschijnlijk uit het begin van de elfde eeuw, maar is later vervolledigd. Het is een innige smeekbede, waarmee de gelovige Maria vraagt om voor hem ten beste te spreken. In de zeventiende eeuw geldt het als een krachtig instrument. Dat blijkt onder meer in 1620 tijdens de Slag bij de Witte Berg. De katholieke Maximiliaan van Beieren reciteert het *Salve Regina* terwijl zijn troepen de aanval inzetten tegen de Boheemse protestanten. Op verzoek van de aartshertogen Albrecht en Isabella verzorgt de hofcomponist Peter Philips een toonzetting van het *Salve Regina*. In dezelfde sfeer publiceren de gebroeders Antoon en Hiëronymus Wierix twee reeksen gravures over de antifoon. De oudste draagt het jaartal 1598, de tweede is vervaardigd tussen 1611 en 1629. Ze bestaan uit zeven afbeeldingen en een titelplaat. Elke plaat stemt overeen met een versregel. Ze geven een goed beeld van de eigenschappen die men op dat moment aan de Heilige Maagd toeschrijft. Zo heet Onze-Lieve-Vrouw op de tweede afbeelding *Victrix*, of overwinnares en *Mater sanctae spei*, de Moeder van de Heilige Hoop. Ze zit met het Jezuskind op schoot en ondersteunt met Hem een groot kruis. Het kruis verplettert de vijanden van de Kerk die aan haar voeten liggen. Het is een typisch thema van de Contrareformatie. De Heilige Maagd is de kampioen van hetatholicisme. Haar maagdelijke zuiverheid stemt overeen met de zuiverheid van de katholieke leer. Ze voert het bevel in de strijd tegen de ketterij. Onder haar leiding zal de katholieke Kerk zegevieren.

In die geest en gebruikmakend van dit soort beeldspraak ondernemen Albrecht en Isabella de uitbouw van Scherpenheuvel als een vooruitgeschoven bolwerk van de strijdende Kerk. Onder hun leiding ontwikkelt een team van medewerkers een versteend manifest van de katholieke leer. Ze maken het bedevaartsoord tot een totaalkunstwerk dat de toenmalige visie op de Heilige Maagd langs emblematische weg gestalte geeft. Stedenbouw, architectuur, schilder- en beeldhouwkunst dragen elk op hun manier bij tot het project. De artistieke leiding vertrouwen de aartshertogen toe aan Wenzel Cobergher.

Cobergher is afkomstig van Antwerpen, waar hij het schildersvak heeft geleerd bij de vermaarde Maarten de Vos. In de jaren 1580 trekt hij naar Italië. Hij werkt er als kunstschilder en bestudeert er de klassieke architectuur en numismatiek. Na zijn terugkeer wordt Cobergher in 1605 benoemt tot ingenieur-architect van het aartshertogelijk hof. Zijn eerste grote project is de bouw van het klooster van de ongeschoeide karmelietessen te Brussel (1607-1615). Kort na de eerstesteenlegging van dit klooster krijgt hij de opdracht om de nieuwe bedevaartkerk van Scherpenheuvel te ontwerpen. Cobergher vertaalt het complexe bouwprogramma in een Italiaanse vormentaal. Zijn inspiratie put hij ten dele uit de antieke en moderne gebouwen die hij tijdens zijn verblijf op het schiereiland heeft bestudeerd. Voor het overige richt hij zich sterk naar *I sette libri d'architettura* van de invloedrijke architectuurtheoreticus Sebastiano Serlio. Na de goedkeuring van zijn ontwerp, neemt Cobergher de leiding over de werkzaamheden. Hij sluit contracten af over materialen, wijst opdrachten toe aan beeldhouwers en kunstschilders en bekommert zich over de aanwerving en het verblijf van de bouwvakkers.

Een strijdende Onze-Lieve-Vrouw in de Contrareformatie: een groot kruis verplettert de vijanden van de katholieke Kerk. Gravure uit de reeks *Salve Regina* van Antoon Wierix, 1598.

Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel

Mariale devotie en symboliek

In Scherpenheuvel verwijzen alle elementen van het bouwprogramma naar Onze-Lieve-Vrouw. De theologische en mariale kennis en bevlogenheid van de aarts-hertogen en hun entourage zijn allesbepalend. Ze bekommeren zich niet alleen om de formele vormgeving, maar leggen in elk onderdeel van het project ook een diepere mariale symboliek. In de stadsaanleg, de bouwvolumes en hun decoratie is zeker veertien keer vorm gegeven aan de naam van Onze-Lieve-Vrouw. Een aantal ervan komt hieronder aan bod.

De mariale devoties domineren het heile patroon van de aartshertogelijke vroomheid en het cijfer zeven speelt daarbij een overheersende rol. In de bijbel zijn talrijke passages te vinden waarin het getal zeven de heiligheid of het wonderbaarlijke van de gebeurtenis aangeeft. God schiep de wereld in zes dagen, de zevende rustte Hij. Koning Salomon had zeven jaar nodig om zijn tempel te bouwen, de wijding ervan vond plaats in de zevende maand en de feestelijkheden duurden zeven dagen. Jozef verklaarde de droom van de farao over de zeven vette en zeven magere jaren... Met zulk een achtergrond is het niet verwonderlijk dat de katholieke traditie heel gevoelig is voor alles dat zich in een reeks van zeven laat opsommen. In het passieverhaal wijst men op die manier drie zeventallen aan; de zeven godslasteringen, de zeven laatste woorden van Christus en de zeven wonderlijke tekenen na zijn dood. Elke katholiek associeert het getal met de sacramenten, de deugden, de werken van barmhertigheid en de hoofdzonden. Traditioneel zijn er ook zeven situaties waarbij men Onze-Lieve-Vrouw om bescherming smeekt: onweer, watersnood en brand, gevangenschap, oorlog, epidemieën en doodsgevaar. Er is de devotie voor Onze-Lieve-Vrouw van Smarten die zich richt op de zeven weeën van de Maagd Maria: de profetie van Simeon, de vlucht naar Egypte, de terugvinding van het Jezuskind in de tempel, de ontmoeting van Maria met Christus tijdens de kruisweg, de kruisiging en de dood van Jezus, de kruisafneming en de begrafenis. Het hof van Albrecht en Isabella viert zeven mariale feestdagen: Onbevleete Ontvangenis (8 december), Lichtmis (2 februari), Maria-Boodschap (25 maart), Onze-Lieve-Vrouw Visitatie (2 juli), Maria-Hemelvaart (15 augustus), Maria-Geboorte (8 september) en Onze-Lieve-Vrouw Presentatie (21 november).

Besloten Tuin

De Besloten Tuin is een van de vele namen van Onze-Lieve-Vrouw. Voor de omvorming van de Scherpenheuvel tot een *Hortus conclusus* sturen de aarts-hertogen in de zomer van 1605 hun ingenieur Sylvain Boullin naar het bedevaartsoord. Hij begint met de afbakening van het schrijn. Rondom de kapel laat hij een versterkte tuin aanleggen. De tuin heeft de vorm van een zevenhoek en is zo geconstrueerd dat de plek waar eertijds de eik stond, precies in het centrum ligt. Binnen de zevenhoek laat de aanplanting een zevenpuntige ster vrij. De ster en de besloten tuin behoren tot de mariale emblematiek. Ten oosten van de tuin bouwt Boullin een schans. Ze moet er voor zorgen dat niets of niemand nog de cultus van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel komt verstoren. Deze werken leggen de basis voor de urbanisatie van Scherpenheuvel. Ze introduceren het cijfer zeven, het cijfer dat de verdere ontwikkeling van het pelgrimsoord grotendeels zal bepalen.

De Hortus conclusus of Besloten Hof, gravure van Jan Wierix, 1606.
Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel

Sterke Stad en Asielstad

In Jesaja 26:1-6 zingt de profeet de lof van een stad met sterke muren die bescherming bieden. Ze opent haar poorten voor wie rechtvaardig is en standvastig in het geloof. Omdat de stad haar vertrouwen in God stelt, handhaaft Hij er de vrede. Meer dan eens eigent de mariale symboliek zich het beeld van de Sterke Stad toe. De onneembare stadsmuren verbeelden dan dat alle zonde uit het leven van Onze-Lieve-Vrouw was gebannen. Auteurs onderkennen nog andere analogieën. Door in te stemmen met de boodschap van de engel Gabriël, bewees de Heilige Maagd hoezeer ze haar vertrouwen op God had gevestigd. Zoals ze eertijds Jezus Christus in haar schoot beschermde, zo beschermt ze nu de Kerk tegen haar vijanden.

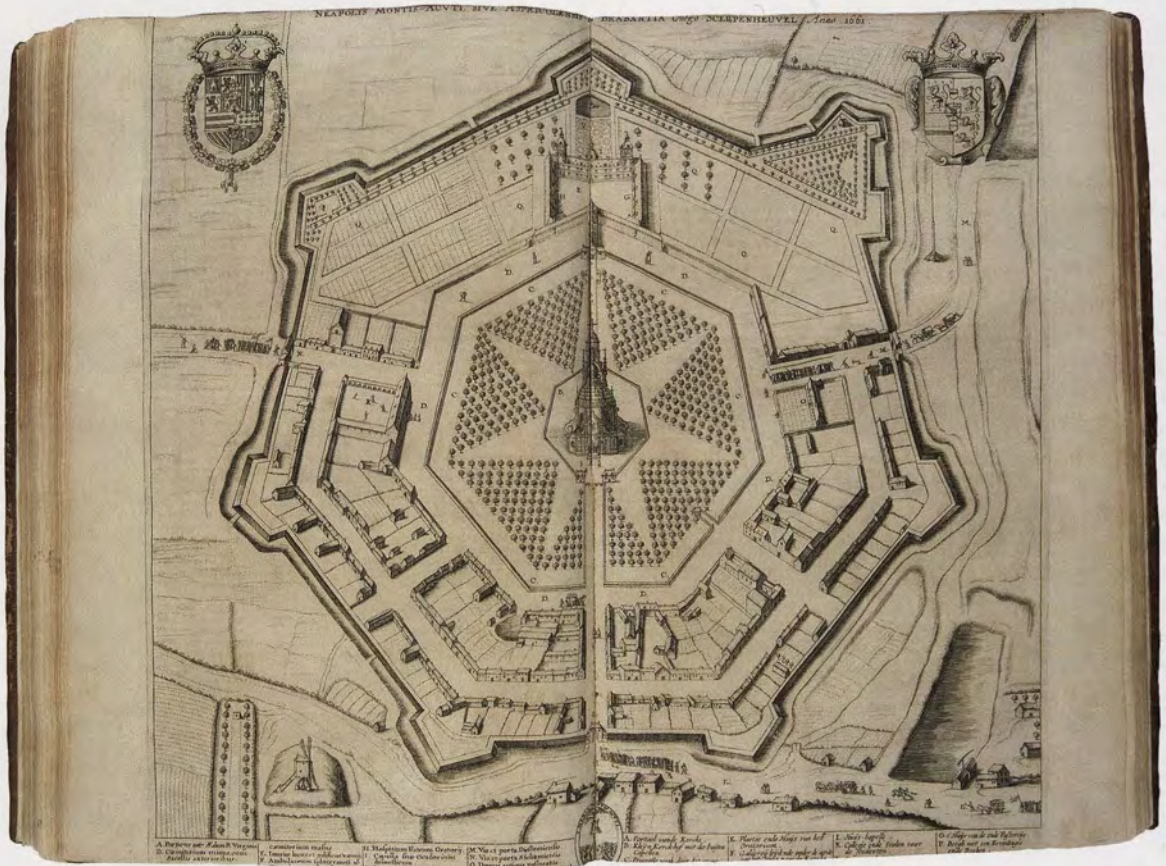
De mariale symboliek van de Sterke Stad is perfect toepasbaar op Scherpenheuvel. Het schrijn staat op een geïsoleerde heuvel, een locatie die de eeuwige rots van Jesaja's profetie oproept. Het is als het ware een natuurlijke sterkte. Men is er maar zeshonderd passen verwijderd van waar de Demer door een gebied stroomt dat aan de Staatse legers contributie betaalt. Bij mooi weer kunnen de meest vooruitgeschoven posten van de protestanten het af en aan op de heuvel moeiteloos observeren. Als Sterke Stad ontfermt de Madonna van Scherpenheuvel zich over de getrouwen en kondigen haar wonderde daden de ondergang aan van de trouwelozen.

Met evenveel recht is Scherpenheuvel een wijkplaats voor wie asiel zoekt. Dit symbool vult het vorige aan. De vestingwerken houden de vijanden van het katholicisme op afstand. Tegelijkertijd beschermen ze wie steun zoekt in het ware geloof. Het symbool van de Asielstad komt uit Numeri 35:1-29. In die passage beveelt God de joden zes dergelijke steden in te richten. De functie van de asielsteden, zo redeneert men, is in het Nieuwe Verbond overgedragen op Maria. Als moeder van de Verlosser is ze de toevlucht van de christenen.

Bovendien looft de litanie van Onze-Lieve-Vrouw haar als de Toevlucht van de Zondaars en de Troosteres van de Bedrukten. Naar haar kan men vluchten van verleiding en zonde. Ze geeft bescherming en troost. Haar nabijheid weert de machten van het kwade af. Door haar voorspraak blijft de mens gespaard van Gods toorn en wraak.

Elk Mariaoord fungeert als wijkplaats. Bij de realisatie van Scherpenheuvel gaat men echter een stap verder. De ruimtelijke organisatie van het bedevaartsoord visualiseert het mariale symbool van de Asielstad. De vestingwerken die de stad omringen, houden de vijand op afstand. Binnen de muren is de stad verdeeld in twee zones. De ene staat open voor bebouwing door de lekenstand. De andere is voorbehouden aan de clerus. Omdat het kerkelijke deel het grootste is, valt het niet mee om de burgers de scheidinglijn te laten respecteren. Om een einde te maken aan de betwistingen, maakt men 1630 twee identieke plannen op. Net zoals bij de huidige gewestplannen worden de zones verschillend ingekleurd. Een exemplaar van de kaart gaat naar de Kerk, het andere naar de burgerlijke overheid. Zo kunnen beide instanties op de naleving toezien.

De vestingstad Scherpenheuvel. Gravure uit de *Chorographia sacra Brabantiae* van Antonius Sanderus, Brussel, Vleurgat, 1659.
Ruusbroecgenootschap, Antwerpen

Toren van David

Samen met de vestingmuren op de heuvelflank vormt de vijftig meter hoge klokkentoren een vierde mariaal symbool: de *Turris David cum propugnaculis*, de Toren van David met zijn vooruitgeschoven bolwerken. De Toren van David komt maar één keer voor in de bijbel, met name in Hooglied 4,4. Hij wordt er vergeleken met de hals van de bruid. De metafoor slaat zowel op de ranke schoonheid van haar hals, als op de kostbare juwelen die haar tot opsmuk dienen. Het beeld verwijst naar het onderdeel van de versterkingen van Jeruzalem dat Toren van David genoemd wordt. Het gebouw staat er nog steeds, al is het in de loop van de eeuwen meermaals verbouwd en aangepast. Zoals het vers aangeeft, is de Toren van David een soort citadel met vooruitgeschoven bolwerken, de kenners zouden zeggen lunetten. Ten tijde van de koningen bevatte het gebouw een arsenaal en waren zijn muren getooid met honderden schilden en trofeeën.

De toren van Scherpenheuvel is nooit voltooid. Hij is tot en met de derde verdieping opgetrokken, maar daarna zijn de werken stilgevallen. Gravures tonen hoe hij er in gedachte heeft uitgezien. Bovenop de constructie die er nu staat, was nog een verdieping voorzien met galmgaten en een koepelvormige bekroning. In zijn volle hoogte zou de toren boven de lantaarn van de grote koepel hebben uitgestoken.

Bezoekers die in de zeventiende en achttiende eeuw tot op het dak van de onafgewerkte toren zijn geklommen, hebben de mariale symboliek van het gebouw nog ten volle kunnen ontraadselen. Daarna heeft de ontmanteling van de vestingwerken de site vermindert. Op het moment dat de fortificaties er nog staan, roept de gordel van bastions die rondom de toren en de kerk is aangelegd, de *propugnacula* van het bijbelvers op. Bij het afdalen van de trap komt men voorbij de schatkamer. Ze is letterlijk volgestouwd met votiefgaven die herinneren aan de gunsten die generaties pelgrims bij de Madonna van Scherpenheuvel hebben afgesmeekt. Het zijn evenzoveel trofeeën van de overwinningen die de Heilige Maagd op het kwaad heeft behaald. De opvallende tabletten die in de vensters op de zijgevels van de toren zijn aangebracht, dienen wellicht een gelijkaardig doel. Ze lijken voorbestemd om er inscripties op aan te brengen en zo de roemrijke daden van Onze-Lieve-Vrouw te verkondigen. Op het gelijkvloers staat de bezoeker in de sacristie, de bewaarplaats van liturgische gewaden en vaatwerk. Dit is het arsenaal waarmee de Katholieke Kerk haar vijanden bekampt en waarmee ze bijdraagt tot het heil van de gelovigen.

De bedevaartkerk met het niet gerealiseerde torenontwerp. Kopergravure op de titelpagina van Puteanus, *Diva Virgo Aspricollis*, Leuven, Van Haften en Zangrius, 1622.

Ruusbroecgenootschap, Antwerpen

De klokkentoren achter de koepel van de bedevaartkerk: symbolen voor de Toren van David en de Tempel van Salomon.

Andreas, Petrus, Paulus en Jakobus: belangrijke 'officieren' van de hemelse troepenmacht op De tenhemelopneming van Maria, een schilderij van Theodor Van Loon voor het hoogaltaar van de basiliek, tussen 1622 en 1628.

Basiliek Scherpenheuvel

Leger in Slagorde

Wanneer de aartshertogen in april 1619 in Scherpenheuvel aankomen om er hun jaarlijkse noveen te volbrengen, zien de zaken er niet goed uit. De bedevaartkerk is tien jaar na de start van de werken nog verre van klaar. In de Verenigde Provinciën komt de 'oorlogspartij' aan de macht en het ziet er niet naar uit dat het Twaalfjarig Bestand zal worden verlengd. Bovendien gaat Albrechts gezondheid achteruit. De periodes dat hij onder jichtaanvallen gebukt gaat, duren almaar langer. In de voorbije zes maanden zijn aartshertog Maximiliaan en keizer Mathias overleden. De kinderloze Albrecht is de enige overlevende zoon van keizer Maximiliaan II.

De twee volgende weken besteden Albrecht en Isabella bijna al hun tijd aan godsdienstige ceremonies. Bij hun vertrek laten ze de nodige middelen achter om nog eens twintig novenen in hun afwezigheid te vieren. Elke noveen is gericht tot een andere heilige. De volgorde wordt bepaald door die van de litanie van alle heiligen. Op het lijstje staan: Sint-Andreas, patroonheilige van het Bourgondische Huis; Sint-Jakobus de Meerdere, beschermheilige van Spanje; Petrus en Paulus, stichters van de Heilige Stoel. Meer dan de helft van de novenen zijn ter aanroeping van engelen die in de toenmalige iconografie als bewapende krijgsvolken zijn afgebeeld. De Heilige Michaël krijgt de titel 'algemeen-kampoverste' mee, de aartsengelen Sint-Gabriël en Sint-Rafaël worden respectievelijk 'generaal van de cavalerie' en 'gids van het leger' genoemd. De Heilige Maagd staat tweede op de novenenlijst van Albrecht en Isabella. Ze wordt voorafgegaan door Jezus. Alles bij elkaar is het een militair appel. De aartshertogen smeken de hemelse troepenmacht om zich achter de Habsburgse zaak te scharen in hun strijd tegen de protestanten.

Bas-reliëf uit een van de zeven buitenaltaren (zeventiende eeuw) die elk een vreugde of smart van Onze-Lieve-Vrouw verhalen. Hier is de Aanbedding der Herders uitgebeeld.

Basiliek Scherpenheuvel

De aanroeping wordt bestendigd in de nieuwe bedevaartkerk. Ze leeft voort in de iconografie en in de toewijding van de altaren. Het hoogaltaar van de bedevaartkerk bevat relieken van de apostelen Andreas, Petrus en Paulus. Samen met Sint-Jakobus, staan ze ook afgebeeld op de *Hemelvaart van Onze-Lieve-Vrouw* die Theodor van Loon in de jaren 1620 voor het altaar heeft geschilderd. Van de kapellen ter weerszijde van de toegang, is degene die bij het binnenkomen aan de rechterkant ligt en als doopkapel dienst doet, toegewijd aan alle engelen. Die aan de overkant is de overbekende kaarskenskapel toegewijd aan alle heiligen. Aan de buitenkant bewaken beelden van de aartsengelen Michael en Gabriël de toegang. Het schema wordt vervolledigd met de toewijding van twee buitenaltaren. Om de hoek aan de kant van de Heilige Michael, heeft het eerste altaar, dat de Aanbedding der herders toont, deze aartsengel en Sint-Jacobus de Meerdere als patroonheiligen. Het tegenoverliggende altaar van de Kroning van Onze-Lieve-Vrouw is onder andere aan de aartsengel Rafaël gewijd. In zijn geheel komt het neer op een hemelse legermacht. De Heilige Maagd voert het bevel. De troepen staan in slagorde opgesteld, klaar om de katholieke vorsten te hulp te snellen.

Ook dit is een Mariaal symbool: het Leger in Slagorde uit Hooglied 6:3. Net zoals de Toren van David dient het in zijn oorspronkelijke context als metafoor voor de schoonheid van de bezongen bruid. En net zoals de Toren wordt het Leger een symbool voor de bescherming die Onze-Lieve-Vrouw aan de rechtgelovigen verleent.

Vier buitenaltaren zijn ingepast tussen de vooruit-springende zijkapellen. Drie andere bevinden zich in nissen in de klokkentoren.

De cyclus van zes profeten die Robrecht de Nole voor de centrale ruimte van de basiliek beeldhouwde, na 1622.

Basiliek Scherpenheuvel

Hemelpoort

In de zuilen die de koepel van de bedevaartkerk schragen, zijn zes nissen uitgespaard. Op initiatief van aartshertog Albrecht komen er beelden van profeten. De Scherpenheuvelse profetencyclus is van de hand van Robrecht de Nole. Cobergher heeft hem in april 1622 samen met het hoogaltaar en nog zeven andere beelden bij de meester besteld.

Met de profetencyclus wil Albrecht de protestantse kritiek op de cultus van Onze-Lieve-Vrouw weerleggen door zich te beroepen op het gezag van Mozes, Jesaja, Ezechiël, Daniël, Jeremia en David. Volgens katholieke theologen hebben deze profeten immers de komst van Onze-Lieve-Vrouw voorspeld.

Tot de opdracht die Cobergher in 1622 bij Robrecht de Nole heeft geplaatst, behoren ook de engelen die aan de twee zijden van de toegangsdeur staan. De engel aan de linkerkant heeft een vlamvend zwaard in de hand. De engel rechts van de toegang houdt een tak met lelies vast. Het zijn respectievelijk de attributen van de aartsengelen Michael en Gabriël. Michael wordt met dit wapen voorgesteld, omdat hij na de zondeval en gewapend met een vlamvend zwaard, de toegang

De aartsengelen Michaël en Gabriël van Robrecht de Nole aan de twee zijden van de toegangsdeur, na 1622.

Basiliek Scherpenheuvel

versperde tot het Aards Paradijs. De tak met lelies van Gabriël is een vast onderdeel van de iconografie van Maria-Boodschap. Op basis van die gegevens, valt het niet moeilijk de engelen te duiden. De aartsengel Michael verwijst naar de gevolgen van de zondeval. Van generatie op generatie beladen met de erfzonde, is de mens voortaan sterfelijk. Bovendien wordt hem de toegang tot de hemel ontzegd. De Heilige Maagd, die bovenop het timpaan van het poortgebouw verschijnt, staat letterlijk en figuurlijk boven zonde en dood. Bij de boodschap van de aartsengel Gabriël heeft ze haar fiat gegeven. Daardoor is ze de nieuwe Eva geworden en heeft ze de poort van de hemel opnieuw voor de mensheid geopend. Om die reden eren de katholieken haar met het embleem van de *Porta caeli* of Hemelpoort.

De Jacobs ladder. Over een van de ribben van de koepel loopt een trap. Zoals zijn bijbelse voorbeeld klimt hij omhoog tussen de sterren.

Jacobs ladder

In de architecturale ornamenten van de buitengevel zit er nog een mariaal symbool verscholen. De rib van de koepel die vanaf de klokkentoren naar de lantaarn loopt, is uitgebouwd als een trap. Dit is de *Scala Jacob* of Jacobs ladder die zich van op de aarde, tussen de talloze sterren die aan de koepel zijn bevestigd, een weg baant tot aan de hemel. De Jacobs ladder stamt uit Genesis 28. In de oosterse Kerk past onder meer Johannes Damascenus het beeld van de trap waarlangs engelen tussen hemel en aarde reizen, al in de achtste eeuw toe op de Heilige Maagd. In het westen vindt het pas echt ingang gedurende de Contrareformatie.

Tabernakel van het Nieuwe Verbond

Bijzondere aandacht verdient de unieke rol die de mariale symboliek toekent aan Onze-Lieve-Vrouw bij de totstandkoming van het Nieuwe Verbond en hoe die vorm krijgt in Scherpenheuvel.

De eik en het Sichem van het Oude Verbond

In zijn voorwoord op de *Historie vande miraculen* (1604) bouwt Filips Numan zijn betoog op aan de hand van analogieën tussen de Scherpenheuvel en de locaties van belangrijke bijbelse gebeurtenissen. Hij legt ondermeer een verband tussen de heuveltop waarop het bedevaartsoord tot ontwikkeling komt, en de bergen waarop God zich in de bijbel aan de mensen openbaart. Enkele voorbeelden. Volgens het boek Exodus 19–31 onderhield God zich dagenlang met Mozes op de berg Sinai. Daar onderwees Hij Mozes over de tien geboden en sloot Hij het Verbond met zijn uitverkoren volk. De profeet Elia ontmoette God op de berg Horeb, die 1 Koningen 19,8–18 de berg van God noemt, en kreeg er de opdracht om zijn strijd tegen de volgelingen van Baäl uit alle macht voort te zetten. Ook Christus, vervolgt Numan, zocht de nabijheid van zijn Vader in de bergen. Het zijn plaatsen waar de mens in contact treedt met het bovennatuurlijke. Dat geldt ook voor de eik. In Rechters 6:11-24 verschijnt een engel aan Gideon onder de eik van Orfa en hij bouwt er een altaar.

Uit al die passages haalt Numan elementen die hem van toepassing lijken op de locatie en op het ontstaan van Scherpenheuvel. Nergens lijkt de analogie met Scherpenheuvel hem sterker dan bij de heuvel nabij het bijbelse Sichem. Numan verwijst naar Genesis 12:1-7 met het verhaal van Abraham die op Gods bevel voor het eerst het Beloofde Land betrad. Bij de heilige plaats Sichem hield hij halt aan de eik van More. Daar verscheen God aan Abraham en beloofde hem dat zijn nageslacht ooit dat land zou bezitten. Hierop richtte Abraham aan de voet van de eik een altaar op. Het is naar precies dezelfde plek dat zijn kleinzoon Jakob weerkeert. Onderweg verzamelde de aartsvader alle afgodsbeelden die zijn gemeenschap had vergaard. Aangekomen bij de eik van Sichem, begroef hij ze. Met dat ritueel nam hij afscheid van het heidendom. Voortaan zullen hij en de zijnen alleen nog Jahwe aanbidden. In Jozua 24,1-28 wordt het Verbond tussen God en het volk van Israël vernieuwd. Aan het einde van zijn leven riep Jozua de twaalf stammen bijeen op de heuvel bij Sichem. Hij herinnerde de aanwezigen aan de wijze waarop God hen naar het Beloofde Land had geleid en hoe ze, door Hem gesteund, hun vijanden hadden onderworpen. Daarop vernieuwden Jozua en het verzamelde volk het Verbond.

Voor Numan is het zonneklaar. De voorbeelden uit het Oude Testament tonen aan dat Scherpenheuvel niets minder is dan Gods werktuig tot heil van de Nederlanden. De miracels die er worden verleend, verkondigen die unieke missie. Ze weerleggen de protestantse dwalingen en leveren het bewijs voor de katholieke leer inzake de voorspraak van heiligen, vooral dan van Onze-Lieve-Vrouw. Op de heuvel nabij Zichem komt er een eind aan opstand en ketterij. Het gebed en de offergaven van de pelgrims bewerken niet alleen hun persoonlijke zieleheil.

Ze bewegen God ook tot barmhartigheid tegenover de ontrouwe Nederlanden. Ze herstellen het verbond dat Hij eertijds heeft afgesloten met de inwoners van de Lage Landen. Naar het voorbeeld van Abraham, Jozua en Gideon, plannen de aartshertogen de bouw van een altaar aan de voet van een eik. Hun onderneming bezegelt het herstel van het verbond. Ze wekt de hoop dat God, zoals bij Abraham, hun de langverwachte troonopvolger zal schenken. Dat hun legers de vijanden van de Kerk en de Habsburgers definitief zullen verslaan.

De Arca testamenti of Ark van het Verbond, embleem uit het Pancarpium Marianum van Jan David (Antwerpen, Moretus, 1607) trekt analogieën tussen het Oude en het Nieuwe Verbond. De oorspronkelijke Ark van het Verbond (A) staat tegenover Onze-Lieve-Vrouw (B). De inhoud van de Ark, die bovenaan is uitgestald, bestaat uit de tafelen van de wet (C), de urne met manna (D) en de staf van Aäron (E). Als tegenhanger krijgen ze onderaan het Nieuwe Testament (C), de monstrans met gewijde hostie (D) en de symbolen van het kerkelijke en wereldlijke gezag (E).

Ruusbroecgenootschap, Antwerpen

Het Domus sapientiae of Huis van de Wijsheid, embleem uit het Pancarpium Marianum van Jan David (Antwerpen, Moretus, 1607) verenigt een aantal mariale symbolen. De rondbouw rust op zeven zuilen en verwijst naar de tempel van Salomon, de wijste aller koningen. De aanwezigheid van het Jezuskind maakt het gebouw tot Tabernakel van God onder de Mensen. De duif boven de toren maakt er de Tempel van de Heilige Geest van. Het geheel rust op een rots, de Berg van het Huis van God.

Ruusbroecgenootschap, Antwerpen

Het Nieuwe Verbond en Scherpenheuvel

Om de bijdrage van Onze-Lieve-Vrouw tot het Nieuwe Verbond gestalte te geven, eigent de mariale symboliek zich een hele reeks beelden, voorwerpen en citaten toe die in de bijbel naar het Oude Verbond verwijzen. Hier volgen slechts enkel voorbeelden.

Onder het Oude Verbond geldt de Ark als het heiligste bezit van de Israëlieten. In de ark berusten voorwerpen die een rechtstreeks verband hebben met het Verbond. Ze is het schrijn van de joodse heilsgeschiedenis. Die rol gaat onder het Nieuwe Verbond over op Onze-Lieve-Vrouw. In haar schoot is Jezus Christus tot leven gekomen. Haar zoon heeft met zijn bloed het Nieuwe Verbond bezegeld. Dat maakt Maria tot het kostbaarste van deze aarde.

In Jeruzalem bouwt Salomon een tempel voor de Ark. Die wordt vernield door de Babyloniërs en de tweede tempel wordt door de Romeinen verwoest. De christenen verwachten dat God in de eindtijd het Verbond zal vervolmaken door de bouw van een Nieuw Jeruzalem. De stad zal het Tabernakel van God onder de Mensen zijn (Openbaringen), de Berg van het Huis van God (Jesaja) of de Tempel van de Heilige Geest (Korintiërs). Deze drie beelden fungeren in de mariale symboliek. Salomon is de 'wijste' van alle koningen. "De wijsheid heeft zich een huis gebouwd, zeven zuilen heeft zij zich uitgekapt," leest het bijbelvers over de bouw van de tempel voor de Ark van het Verbond. Ook het Huis van de Wijsheid wordt een naam voor Onze-Lieve-Vrouw. Al deze symbolen zijn bepalend voor het concept van Scherpenheuvel. Het nieuwe huis van God in Scherpenheuvel past helemaal in dit plaatje. Vormelijk breekt de bedevaartkerk met alle lokale tradities. Ze is de eerste centraalbouw die in de Nederlanden wordt opgetrokken. Nooit voordien heeft men zich in onze gewesten aan zulk een koepel gewaagd. Het grondplan is allesbehalve evident. De hele constructie gaat uit van een zevenhoek, waardoor de koepel, zoals het Huis van de Wijsheid, geschraagd wordt door zeven zuilen.

Het zou verkeerd zijn om de originaliteit van de bedevaartkerk als absoluut voor te stellen. Het is inderdaad zo dat ze in wezen los staat van de architectuurtaal die op dat moment in de Nederlanden gangbaar is, maar dat wil nog niet zeggen dat ze helemaal zonder voorgaande is. Er zijn heel wat elementen uit de bouwkunst van Sebastiano Serlio aan te wijzen. De Italiaanse meester staat bekend als een uitgesproken voorstander van de centraalbouw. Het lijkt geen twijfel dat Cobergher voor zijn ontwerp van de bedevaartkerk te rade is gegaan bij Serlio's traktaat over architectuurtheorie. De invloed van Serlio spreekt overigens ook uit allerhande architectonische ornamenten en details. Daarnaast treft men in de bedevaartkerk nog een reeks ontledingingen aan die teruggaan op gebouwen die Cobergher te Rome heeft bestudeerd. Andere mogelijke inspirerende gebouwen zijn de Akense Paltskapel, de onafgewerkte kapellen van de abdij in het Portugese Batalha, het mausoleum voor prins Ernst von Schaumburg-Holstein in Stadthagen en de bedevaartkerk van Mondovi.

Quæ domus hæc? Sophiae. Casto tere limen amore,
Inter caelestes annumerande iophos.

Siet hier het huys der deught, der Wyssheit, en des heeren:
Leert day doort, hoe ghy maught komen ter hooghster eeren

Vers ce temple d'Honneur, ou loge la Sageste
Redressez, o Seigneur, les pas de ma ieunesse.

Het hoogaltaar staat op de plaats waar vroeger de eik groeide.

De originaliteit van Scherpenheuvel ligt niet in de architectuurtaal. Ze moet echter gezocht worden in het emblematische discours. Het brengt een systematisch en op zichzelf staand verhaal. Dat blijkt het duidelijkst uit de inplanting van de bedevaartkerk. In tegenspraak met de traditie, is ze niet georiënteerd op Jeruzalem. Integendeel, zoals eigen aan elke centraalbouw, is ze in zichzelf besloten. Het perspectief verwijst niet naar Jeruzalem, maar is op het hoogaltaar gericht. Dat staat in de meest noordelijke hoek van de zevenhoek en markeert de plaats waar eertijds de eik stond. Zo treden de aartshertogen in de voetsporen van Abraham, Jakob, Jozua en Gideon en bouwen ze hun altaar op de plaats waar God zich heeft geopenbaard. De ruimtelijke organisatie van de kerk maakt het de pelgrim duidelijk dat hij het einde van zijn tocht bereikt heeft. Hij is binnengetreden in het Nieuwe Jeruzalem. Onder de koepel van de bedevaartkerk bevindt hij zich in het heilige der heiligen van de nieuwe tempel. Hij staat er oog in oog met de Ark van het Nieuwe Verbond, het wonderdadige Madonnabeeld. Het troont in een nis bovenaan het hoogaltaar. Men zou kunnen denken dat het zijn oorspronkelijke plaats aan de eik nooit verlaten heeft. In de negentiende eeuw wordt het beneden op het hoogaltaar geplaatst.

Liefde gaf u duizend namen

Vandaag staat Scherpenheuvel bekend als de vroegste uiting van contrareformatorische kunst die in de Lage Landen is bewaard gebleven. De bedevaartkerk geldt terecht als het eerste voorbeeld van een centraalbouw in onze gewesten. De urbanisatie van de omliggende stad staat in binnen- en buitenland geboekstaafd als het meest geslaagde voorbeeld van maniëristische stedenbouw. Dat is op zich een indrukwekkend palmares. Toch ontbreekt er wat aan. De opgesomde primeurs beperken zich tot het formele. Ze gaan voorbij aan de functie, de diepere betekenis en de vormtaal van het programma. Meer nog dan omwille van het opgesomde, verdient Scherpenheuvel een plaats in de Europese kunst- en cultuurgeschiedenis als een hoogst uitzonderlijk voorbeeld van emblematische totaalkunst. In de stad, de gebouwen en de decoratie zijn vele namen van Onze-Lieve-Vrouw verbeeld. Ze is de Sterke Stad, de Berg van het Huis van God, de Asielstad, de Besloten Tuin, de Ster der Zee, de Tempel van de Heilige Geest, de Hemelpoort, het Huis van de Wijsheid, het Tabernakel van God onder de mensen, de Ark van het Nieuwe Verbond, de Toren van David, het Leger in Slagorde, de Lelie tussen de Doornen en de Jacobs ladder. Het is een geheel zonder voorgaande en latere voorbeelden die zich van een vergelijkbare emblematische architectuurtaal bedienen, kan men op de vingers van een hand tellen.

Luc Duerloo en Marc Wingens

De eik van Scherpenheuvel

Met het vellen van de eik in 1603 is de jacht op Scherpenheuvel-hout groter dan ooit. In plaats van kleine stukjes van de boom te moeten prutsen, zijn er nu veel grotere stukken te bemachtigen. Wie de hand kan leggen op een behoorlijk stuk laat er een Madonnabeeld uit snijden. Anderen tonen trots hun paternoster uit authentiek Scherpenheuvel-hout. In 1605 verbindt de Antwerpse bisschop Miraeus aflaten aan de Mariabeeldjes die het begijntje Barbara van Ursel uit het hout van de eik heeft vervaardigd. Een jaar later volgt nuntius Ottavio Frangipani dat voorbeeld voor de Madonna die de Antwerpse jezuïeten in hun prefessenhuis bewaren.

Nog in 1606 vestigt een stukje van de eik de roem van Scherpenheuvel in Rome. Een jezuïet is in de Romeinse woonst van de markies van Castiglione ontboden. De zieke dochter van de edelman is door haar geneesheren opgegeven. Als laatste redmiddel geeft de jezuïet het meisje een drankje waarin hij een splinter van de eik van Scherpenheuvel heeft gemengd. Het kind herstelt vrijwel onmiddellijk. Binnen de kortste keren praat de hele stad erover. Velen willen meer te weten komen over het nieuwe pelgrimsoord. De wonderlijke genezing komt enkele dagen na de breve waarmee Paulus V een volle aflaat verbindt aan de bedevaart naar Scherpenheuvel. Het effect is bijzonder groot. De naam van Scherpenheuvel staat voortaan duidelijk gemarkeerd in de Mariale geografie van de Katholieke Kerk.

bovenaan
Beeld van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel, gesneden uit de eik (vóór 1606) in de Sint-Carolus Borromaeuskerk te Antwerpen.

rechts
Huisaltaar met beeld van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel, gesneden uit de eik (eerste helft zeventiende eeuw). Albrecht en Isabella schonken het aan de gravin van Berlaymont. Klooster van Berlaymont, Waterloo

